

Энэхүү өгүүлэлд МУИС-ийн Орчин үеийн улс төрийн судалгааны төвөөс эрхлэн гүйцэтгэсэн “Авилгалыг дэмжигч болон хориглогч хүчин зүйлсийн судалгаа” төслийн хүрээнд хийгдсэн 1/ авилгалын талаарх баримт материалын контент, контекст анализ; 2/ 8 аймаг, нийслэлийн 6 дүүргийн төлөөлөл бүхий хот, хөдөөг хамарсан нийт 500 гаруй түүвэр бүхий анкетын судалгааны үр дүнг толилуулах болно.

Баримт бичгийн контент-контекст анализын үр дүнд тулгуурлан авилгалд эерэгээр болон сөргөөр нөлөөлөгч хүчин зүйлсийн хэмжүүр гарган бүлэглэн авч үзсэн. Үүнийхээ үндсэн дээр асуулгын аргад түшиглэн нийт 500 гаруй анкетаар тоон судалгааг явууллаа. Түүвэр судалгааны дүнг тооцож гаргахдаа авилгалыг өөгшүүлэхэд болон хориглоход нөлөөлөх улс төр, эрх зүй, эдийн засаг, ёс суртахууны зэрэг хүчин зүйлсүүдийг хэд хэдэн дэд хүчин зүйлсээр тооцож гаргасан болно. Судалгааг 2006 оны YII-YIII сард хийж, судалгаанд оролцогсдын өгсөн мэдээллийг тоолж шалган, компьютерт шивж, статистикийн тоололтын боловсруулалтыг SPSS 11.5. программаар гүйцэтгэв.¹

Судалгааны гол зорилтууд нь нийгэм, улс төрийн амьдралд түгээмэл үзэгдэл болж газар авсаар байгаа авилгалын асуудлыг системтэйгээр судалж, түүнийг дэмжигч буюу өөгшүүлэгч, нөгөө талаас түүнийг сааруулах, хориглоход нөлөөлж буй хүчин зүйлс, нөхцөлүүдийг судалж шинжлэн бүлэглэн эрэмбэлсний үндсэн дээр ахисан түвшний судалгааг нарийвчлан явуулах, авилгалын асуудлыг шийдвэрлэх арга замуудыг тодорхойлох, энэ талаар зөвлөмж боловсруулан гаргах зэрэг болно. Ингэснээр төслийн үр дүн нь нийгэмд шударга, чөлөөт өрсөлдөөнийг хэвшүүлэхэд нөлөөлөх, нийгмийн зүгээс төр засгийн эрх мэдэл бүхий албан тушаалтнуудад тавих шаардлагыг хүчтэй, үр дүнтэй болгох, авилгалтай тэмцэх талаар төр засгийн зүгээс шийдвэр гаргах үйл явцад олон түмний санаа бодлыг тусгуулах зэрэг ач холбогдолтой юм.

2003 онд Улаанбаатар хотноо болж өнгөрсөн Ардчилалыг шинээр болон сэргээн тогтоосон орнуудын олон улсын V бага хурлын² төгсгөлийн баримт бичигт тусгаснаар мөнгө болон бэлэг сэлтээр хяналтын болон мөрдөн шалгах байгууллага, сонгуулийн ажиллагаа, тэр ч бүү хэл шүүхийг хахуульдаж болдог. Иймээс авилгал нь засаглалын байгууллага, тогтолцооны хууль ёсны дор тэсрэх бөмбөг тавьсантай адил гэж зүйрлэжээ.³ Авилгалын талаар МННХ санхүүжилтээр 1999 онд, МҮХАҮТ-аас 2002 онд, Транспэренси Интернэйшнл байгууллагаас 2004 онд, АНУ-ын Олон Улсын Хөгжлийн Агентлагын санхүүжилтээр 2005 онд тус тус томоохон судалгаанууд хийгджээ. Эдгээр судалгаанууд нь монгол улс дахь авилгалын байдлыг үнэлэхэд голлон чиглэгджээ. Харин бидний хийсэн судалгаа нь авилгалын байдалд үнэлгээ өгөхийн зэрэгцээ түүнийг арилгахад ямар хүчин зүйлийг ашиглах хэрэгтэй байна вэ гэдэгт голлон анхаарсан билээ.

Авилгалын талаар гарсан материалуудад хийсэн анализ

¹ Ноааеаааиу агегапооооаеө өеөааиуи үө оаеө аа асгга ідооөпгаі, өггегө өеөпгү оаеөооа аадеіө агеіг оаааеааааае ааеааа агеіг.

² Доп оооае іи 2003 іи 9 асггүүө пдоіг 10-12-гә өеагаааооо өіоіг агеае ггаоіг. Аааа өооөгә ігаге өөпгү сгапаеегі аасәд, Г А-гі пөпоагеегі ааеаооөааооа “Аоа-еөаө, Наегі сгапааеаө, Еоаггегө іеөагү” агүгү пгүаеегі аіө сгбоегі ааеаооөпгаі гі.

³ Ардчиллыг шинээр болон сэргээн тогтоосон орнуудын олон улсын V бага хурал.: Судалгааны ажлууд ба төгсгөлийн баримт бичгүүдийн эмхэтгэл, УБ., 2003

Судалгааны хүрээнд авч үзсэн 130 гаруй материалаас харахад авилгалын асуудал нь нийгэмд асар их хор хохирол учруулдаг бөгөөд манай орны өнөөгийн нөхцөлд энэ нь нэн их анхаарал татсан, өргөн цар хүрээг хамарсан үзэгдэл болохын хувьд судлаачид, иргэд, улс төрчид, гадаадын янз бүрийн байгууллагуудын анхаарлын төвд байж, судалгааны ажилд нилээд их хүч хөдөлмөр, санхүүжилт зарцуулагдсан нь харагдаж байна.

Баримт бичгүүдэд анализ хийх судалгааны үйл ажиллагааны хүрээнд тэдгээр баримт бичгүүдийг хэд хэдэн хэсэг болгон ангилж болохоор байна.

Тухайлбал:

- Авилгалын талаарх шинжлэх ухаан-онолын судалгаа анализад тулгуурлан хийгдсэн нэг сэдэвт зохиол бүтээлүүд, нэгдсэн аргачлал, зөвлөмж бүхий гарын авлага;
- Олон улсын байгууллага, сан, төслүүдийн санхүүжилт, дэмжлэгтэйгээр авилгалын талаар хийгдсэн судалгаа, төслүүд, тэдгээрийн тайлан, үр дүнг илэрхийлсэн баримт материалууд;
- Төр засгийн зүгээс батлан гаргасан, хууль эрх зүйн актууд, хөтөлбөр, бодлогын шинжтэй баримт бичгүүд;
- Авилгалтай тэмцэх талаар голчлон хийгдсэн олон улсын хурал, зөвлөгөөний баримт бичгүүд, зөвлөмжийн шинжтэй уриалга, холбогдох бусад материалууд;
- Судалгаа, шинжилгээний зорилго, зориулалттай биш боловч авилгалын талаарх ухуулга, сурталчилгаа, нийгмийн танин мэдэхүйн шинжтэй, нийгмийг авилгалаас ангижруулах арга зам эрэлхийлсэн, авилгалтай тэмцэх боломжийн талаар голчлон анхаарсан олон нийтийн мэдээллийн хэрэгслийн материалууд;
- Авилгалтай холбоотой гарсан бусад материалууд зэрэг болно.

Ингэж ангилж үзэхэд авилгалыг гэмт хэрэг гэж үзэж, илрүүлэх, хуулийн хариуцлага хүлээлгэх талаас нь, өмч хувьчлалыг хуудуутай хийж улсын өмчийг үрэн таран хийсэн гэдэг талаас, мөн эрэн сурвалжлах сэтгүүл зүй, авилгалыг арилгахад тэдний нийгэмд гүйцэтгэх томоохон үүргийн талаас анхаарч үздэг нь тодорхой харагдаж байна. Төр засгийн зүгээс ч авилгалтай тэмцэх талаар нилээд арга хэмжээ авдаг нь хуулийн төслүүд, саналууд, батлаж гаргасан хууль, хөтөлбөрүүд, баримт бичгүүдээр нотлогдож байна. Авилгалтай тэмцэх талаар олон улсын хурал зөвлөгөөний материалууд ч нилээд байгаа ба гадаадын улс орнуудын авилгалтай тэмцсэн, өндөр албан тушаалтан, эрх мэдэлтнүүдийн хуудуутай үйл ажиллагааг илчилсэн арга туршлагыг хуваалцсан шинжтэй материалууд чамгүй орчуулагджээ.

Судалгааны зориулалттай биш, харин эрх баригчид, улс төрчид авилгал авч байгаа гэж үзэж нотлохыг оролдсон, нийгэмд учруулсан хор хохиролтой үр дүнгээс нь ургуулан авилга авсан байж магадгүй гэж таамагласан, нийгмээ авилгалаас ангижруулах арга зам хайсан сонин, хэвлэлийн материалууд асар их байна. Магадгүй бараг өдөр бүр хэвлэгдэж байдаг эдгээр материалууд нь авилгалын асуудал монголд бараг бүрэн судлагдсан гэсэн сэтгэгдэл төрүүлдэг байж болох юм. Гэвч нийгэм, улс төрийн амьдралын хүрээнд бүхэлд нь, цогцоор нь гаргах тал дээр учир дутагдалтай байгаа юм.

Бидний төслийн хүрээнд хийгдэж байгаа ажилтай нилээд төстэй байж болох, бидний ажилд нилээд их ач холбогдолтой цөөхөн хэдэн судалгааны ажил байгааг хэлэхгүй өнгөрч болохгүй. Энд юуны өмнө МҮХАҮТ, Монголын Нээлттэй Нийгэм Хүрээлэн хамтран 2002 онд хийсэн Улс төрийн хүрээний авилгалын индекс судалгаа, Засгийн газрын “Сайн засаглал” хөтөлбөрийн хүрээнд 1999, 2002 онд авилгалын талаархи олон нийтийн санаа бодол, байр суурийн судалгаанууд нь бидний төслийн ажилд нилээд ач холбогдолтой,

авилгалд нөлөөлж буй хүчин зүйлсийн өөрчлөлт, төр засгаас явуулж буй үйл ажиллагааны үр дүнг харьцуулж авч үзэхэд зарим талаар дөхөмтэй материалууд байгаа болно. Мөн Жереми Поупын “Авилгалын эсрэг сурвалж бичиг” хэмээх ном нь бусад орнууд дахь авилгалын нөхцөл байдлыг манай орны нөхцөл байдалтай харьцуулан үзэхэд чухал ач холбогдолтой материал болсон гэдгийг тэмдэглэх нь зүйтэй юм.

Тоон судалгааны анализ

Төслийн хүрээнд хийсэн тоон судалгааг хот хөдөөг хамруулан 500 гаруй анкетаар явуулсан бөгөөд улмаар судалгаа авах цар хүрээг дараахи байдлаар тогтоон ажиллалаа. Үүнд: Говь-Алтай аймгаас 36, Дорнод аймгаас 36, Эрдэнэт хотоос 40, Хөвсгөл аймгаас 36, Архангай аймгаас 45, Завхан аймгаас 36, Ховд аймгаас 40, Өвөрхангай аймгаас 31, УБ хотын Сүхбаатар дүүргээс 30, Баянгол дүүргээс 30, Сонгино хайрхан дүүргээс 30, Хан-Уул дүүргээс 30, Баянзүрх дүүргээс 30 Чингэлтэй дүүргээс 30 гэх зэргээр нийт 500 гаруй анкетаар тоон судалгааг явууллаа. Үүнийг хүснэгт 1.-ээс харна уу. Хот, хөдөөг хамарсан 500 гаруй анкетаар явуулсан тоон судалгааны дүнг авч үзвэл дараахи зүйлс ажиглагдлаа.

Хүснэгт 2.-оос харахад судалгаанд хамрагдагсдын хүн амын хувийн жинг авч үзвэл, нийт судалгаанд оролцогсдын 58,6 % нь дээд боловсролтой, 24,3% нь бүрэн дунд, 17,0 % нь тусгай дунд боловсролтой байна. Ажил эрхэлж буй салбарын хувьд авч үзвэл, төрийн байгууллагад ажиллагсад судалгаанд оролцогсдын 46,9%-ийг эзэлж байгаа бол хувийн хэвшлээс 19,7%, төрийн бус байгууллагын 5,7%, хувиараа хөдөлмөр эрхэлдэг 16,4%, ажилгүй хүмүүс 11,4%-ийг тус тус эзэлж байна.

Түүвэр судалгааны асуулгыг сонгох, хариултын хувилбарыг гаргах, дүнг тооцож гаргахдаа авилгалыг өөгшүүлэгч болон хориглоход нөлөөлөх улс төр, эрх зүй, эдийн засаг, ёс суртахууны зэрэг хүчин зүйлсүүдийг хэд хэдэн дэд хүчин зүйлсээр авч үзсэн болно. Түүнчлэн авилгал, хээл хахуулийг багасгахад ач холбогдолтой дараах хүчин зүйлсүүдээр судалгаанд хамрагдагсдын хариулсан байдлыг авч үзвэл: авилгал авдаг төдийгүй өгч буй этгээдэд хүлээлгэх хариуцлагыг бий болгох нь маш их ач холбогдолтой гэж 46,2% нь, төрийн албан хаагчдын ёс зүйн дүрэм баталж, чанд сахиулахад 47,7% нь өндөр ач холбогдол өгсөн байдал харагдаж байна (Хүснэгт 6-г харна уу). Үүнээс үзэхэд хориглогч хүчин зүйлсийн талаарх ойлголт нийгмийн сэтгэл зүйд нэгэнт бүрдсэн байна гэж болох юм. Харин энэ талаар төрийн бодлогын хэмжээнд дорвитой арга хэмжээ авах нь зүйтэй.

Монголын нийгэмд авилгал түгээмэл үзэгдэл болсонтой санал нэгдэж байгаа эсэх талаар судалгаанд хамрагдсан хүмүүсийн хариулсан байдлыг авч үзвэл нийт оролцогсдын 96,6 хувь нь тийм гэсэн байна. “Авилгалтай тэмцэх үндэсний хөтөлбөр”-ийн хэрэгжилтэнд хийсэн мониторингийн судалгаагаар 2004 оны байдлаар дээрх хувь 88,9 хувь байсантай¹ харьцуулахад илүү нэмэгдсэн нь нэгийг бодогдуулахаас өөр аргагүй юм. Тэр тусмаа дээд боловсролтой хүмүүсийн 96,9 хувь нь энэ талаар санал нийлж байгаа ажээ. Ажил эрхлэлтийн хувьд хувиараа хөдөлмөр эрхэлдэг хүмүүсийн 96,3 хувь, хувийн хэвшилд ажиллагсдын 97,9 хувь, төрийн бус байгууллагад ажиллагсад бүгдээрээ буюу 100 хувь нь нийгэмд авилгал түгээмэл болжээ гэсэн нь эдгээр

¹ “Авчирхайн үйлдвэр үйлдвэрлэлд өөрчлөлт”-ийн үйлдвэрлэлд өөрчлөлтөд нийцүүлэн, Өмнөговь-Завхан аймаг: Admon printing, 2004

салбарт ажиллагсдад авилгал тохиолдох, түүнтэй холбоотой үр дагаварыг дээрх хүмүүс илүүтэй хүртдэг байна гэсэн дүгнэлтэнд хүргэж байгаа юм.

Авилгалыг өөгшүүлэгч хүчин зүйлсээс иргэдийн эрх, үүргээ ухамсарладаггүй байдал, хуулийн талаарх мэдээлэл хомс байдал ба төрийн зүгээс иргэдэд үзүүлэх үйлчилгээний олон шатлалт механизм, түүнээс урган гарах хүнд сурталт тогтолцоо гэсэн хоёр үзүүлэлтийг сонгон авч харьцуулан үзье. Хүснэгт 3 ба хүснэгт 4-өөс харахад иргэд өөрсдөө эрх үүргээ төдийлөн сайн мэддэггүй, хууль эрх зүйн ойлголт, мэдээлэл хомс байгаа нь авилгалыг газар авахад нөлөөлж байна гэдэгтэй судалгаанд оролцогсдын 79,5 хувь нь хүнд сурталт тогтоцоо нь авилгалыг өөгшүүлж байна гэдэгтэй 87,6 хувь нь тус тус санал нийлж байна. Дээд боловсролтой хүмүүсийн 89,3 хувь, төрийн бус байгууллагад ажиллагсдын 96,4 хувь нь буюу бусад салбарын хүмүүсээс хамгийн олон нь хүнд сурталт тогтолцоотой нэг ёсондоо төр, төрийн байгууллага, түүний үйл ажиллагаатай асуудлыг илүү холбож авч үзэж байгаа юм. Энэ нь дээрх хүмүүсийн хувьд төрийн үйл ажиллагааг ойлгож, мэдээллийг хүлээн авч тэдгээрт өөрсдийн дүн шинжилгээг хийдэгтэй холбоотой гэж болох юм. Харин тусгай дунд боловсролтой хүмүүсийн 82,1 хувь, хувийн хэвшилд ажиллагсдын 83,5 хувь нь авилгалыг иргэд өөрсдөө өөгшүүлж байна гэдэгтэй бусдаас илүү санал нийлжээ. Иргэд хууль эрх зүйн мэдлэг, мэдээлэл хангалтгүй тэр хэрээр эрх, үүргээ тэр бүр ухамсарладаггүй байдал гол хүчин зүйл гэж үзэж байгаа нь дээрх хүмүүсийн хувьд энэ асуудлын талаар түлхүү анхаарч, санаа зовж байдгийн нэг илэрхийлэл юм.

Төрийн байгууллагад ажиллагсдын 14,7 хувь, дээд боловсролтой хүмүүсийн 14,2 хувь буюу бусдаас харьцангуй олонх нь авилгалыг өөгшүүлж буй нь иргэдийн мэдлэг, ухамсартай холбоогүй гэж хариулсан нь дээрх хүмүүсийн хувьд мэдээллийн хүртээмж хангалттай байдаг, энэ хэрээр тэд өөрсдийн эрх үүргэ бусдаас илүү мэддэг, ухамсарладаг болохыг харуулж байна. Тэгвэл бүрэн дунд боловсролтой хүмүүс бусдаас илүүтэйгээр төрийн зүгээс иргэдэд үйлчлэх үйлчилгээний шинж байдал авилгалыг дэмжиж байна гэж саналаа өгсөн. Харин сонирхолтой нь мөн л дээд боловсролтой хүмүүс бусдаас илүүтэйгээр энэ тал дээр санал нийлж байгаа явдал юм. Асуудлын учир шалтгааныг ул суурьтай авч үзэж, хандах тал дээр дээд боловсролтой хүмүүс бусад оролцогсдоосоо илүү хандаж байгаа нь зөвхөн дээрх хоёр үзүүлэлтийн дүнгээс харагдаж байгаа хэрэг биш юм.

Авилгалын хэрэг илрүүлэлт хангалтгүй байгаад нөлөөлж буй шалтгааныг судалгаанд оролцогсдын 27% нь “Хүмүүсийн ёс суртахуун доройтож, нийгмээрээ авилгал өгөх, авах сэтгэлгээнд автсан”-аас, 26 % нь “Албан тушаалтнуудад хууль үйлчилдэггүй тогтолцоо хэвшмэл болсон”-оос, мөн 26 % нь “Авилгалыг илрүүлэх төрийн байгууллагууд авилгалд идэгдсэн”-ээс, 20% нь “Авилгалын талаарх хууль эрх зүйн систем бэхжээгүй”-гээс, 1% нь бусад шалтгаанаас гэж үзсэн байгааг хүснэгт 5-аас харна уу.

Санал асуулгын хүрээнд тавигдсан нэг чухал асуудал бол респондентуудын хувьд тохиолдсон авилгал авах, өгөх тохиолдлуудын тандалт юм. Зураг 3-аас харахад танд авилгал өгөх, авах явдал тохиолдож байсан бол ямар байгууллагууд дээр тохиолдож байсан бэ гэсэн асуултанд дараахи байгууллагуудыг нэрлэсэн байна. Үүнд: Судалгаанд оролцогсдын 42,8 % нь “Эрүүл мэндийн байгууллага”, 37,1% нь “Гаалийн байгууллага”, 32 % нь “Боловсролын байгууллага”, 28,4% нь “Хууль сахиулах байгууллагууд”, 26,8% нь “Төрийн захиргааны байгууллага”, 20,3% нь “Татварын байгууллага”, 19,5% нь “Мэргэжлийн хяналтын байгууллага”, 15,8 % нь “Банк санхүүгийн байгууллага” - ыг тус тус нэрлэсэн байна. Үүнийг дан ганц судалгаанд хариулагчдын өгсөн саналын хувиар тайлбарлах нь өнгөц хэрэг болно.

Тухайлбал эрүүл мэндийн байгууллагаар үйлчлүүлэх давтамжыг банк санхүүгийн болон мэргэжлийн хяналтын зэрэг байгууллагатай адилтгаж авч үзэхэд бэрхшээлтэй юм.

Авилгалыг дэмжин дэлгэрүүлэх, өөгшүүлэхэд нөлөөлж буй хүчин зүйлсийн талаар дараахи үнэлгээг өгчээ (Зураг 4-ийг үз). Үүнд судалгаанд оролцогсдын 37,3% нь “Авилгалтай тэмцэх сайн хууль байхгүй”, 30,2% нь “Аль ч шатанд хуулийг дагаж мөрддөггүй”, 25,6 % нь “Авилгалын хэргийг таслан шийдсэн практик байхгүй” байгаа явдал гэж үзсэн бол 6,9 % нь “Хэлж мэдэхгүй байна” гэжээ. Мөн л хуулийн ач холбогдол ямар их болохыг эндээс харж болно. Давтан өгүүлэхэд энэхүү төслийн үйл ажиллагаа “Авлигын эсрэг хууль” батлагдан гарахаас өмнө эхэлсэнтэй холбоотойгоор респондентуудын хариулт нь хуулийн хүлээлт ямар их байсныг давхар нотолж байна.

Харин судалгаанд оролцогсдоос авилгалыг дэмжин дэлгэрүүлэх, өөгшүүлэхэд нөлөөлж буй хүчин зүйлсийг тодорхой салбаруудаар ялган тодорхойлсон хариултуудыг задлан авч үзье. Зураг 7-оос харахад авилгалыг дэмжин дэлгэрүүлэх, өөгшүүлэхэд нөлөөлж буй эдийн засгийн хүчин зүйлсийн талаар судалгаанд оролцогсдын 29,6% нь “Иргэдийн орлогын тэгш бус байдал”, 20,3% нь “Эдийн засаг дахь цөөнхийн монопольчлол”, 20,2% нь “Амьжиргааны чадавхи сул”, 17,4% нь “Ажлын байрны эрэлт их”, 11,0% нь “Тендерийн шудрага бус өрсөлдөөн”, 1,4% нь “Хүний шунал хэтэрснээс” гэсэн хариултуудыг өгчээ. Эдийн засгийн хүчин зүйлсийн хувьд бүхэлдээ авилгалыг улам нэмэгдүүлэхэд тэдгээр нь ойролцоо нөлөө үзүүлж байгаа нь энэ дүнгээс харагдаж байна.

Гэхдээ энд хувь хүний хүчин зүйлийг хамгийн багаар холбож үзсэн нь сонирхолтой. Хувь хүний эд, мөнгөний сонирхол буюу шунал авилгал авахад бага нөлөөлдөг гэж шууд хэлж боломгүй. Хэдий судалгааны дүн энэ асуудлын хувийн жин дөнгөж 1,4 хувь байгааг харуулж байгаа ч авилгалд автагдсан гэж олон нийтийн ойлгодог нийгмийн болон төрийн үйлчилгээний салбарт өндөр албан тушаал хашдаг хүмүүсийн хувийн хүмүүжил, соёлын түвшин авилгалыг дэмжихэд нөлөөлөх зайлшгүй хүчин зүйл болох нь гарцаагүй.

Үүнийг авилгалыг дэмжин дэлгэрүүлэх, өөгшүүлэхэд нөлөөлж буй зан заншил, ёс суртахууны хүчин зүйлсийн талаарх олон нийтийн санал бодолтой холбон авч үзэж болно. Судалгааны дүнгээс харахад оролцогсдын дийлэнх олонх нь буюу 60,4 % нь “Ёс суртахууны үүрэг хариуцлага суларсан”-тай авилгалын асуудал нэмэгдэж байгааг холбож ойлгож байгаа нь дээрх таамаглалыг баталж байна. Ёс суртахууны хүчин зүйлсийн бусад хэмжүүрийн хувьд респондентуудын 34,3 % нь “Хүний мөс нинжин сэтгэл алдарсан”, 3,7 % нь “Хэтэрхий нэрэлхүү зантай”, 1,6 % нь “Хүний шунал нэмэгдэж, гар харах өвчтэй болсон” зэрэгтэй авилгал өсөн нэмэгдэж буйг хамаатуулж авч үзжээ (Хүснэгт 7-ийг үз). Хэдийгээр энд хүчин зүйлийн онцлогоос шалтгаалан хэмжүүрүүдийг яльгүй энгийн гэж болох үгсээр илэрхийлсэн боловч үр дүнгээс харахад арга зүйн хувьд тайлбарлаж болох дүр төрх үүссэн нь харагдаж байна. Хүний шунал, нэрэлхүү зан, гар харах, хүний мөс зэрэг ойлголтууд хүмүүсийн дунд ихэвчлэн мөнгөний асуудалтай холбоотой тавигддаг байна. Иймээс авилгал нэгэнт мөнгөнөөс тусад нь авч үзэх боломжгүй зүйл юм бол үүнийг дэмжихэд болон хориглоход ёс суртахууны олон хүчин зүйлийг нийгэм дэх энгийн үг хэллэгээр илэрхийлэх нь арга зүйн хувьд боломжтой юм.

Зан заншил, ёс суртахууны асуудал нь авилгалыг багасгах, хориглоход нөлөөлөх бас нэгэн чухал үзүүлэлт юм. Энэ асуудлыг авилгалыг хориглоход нөлөөлөх эдийн засгийн тодорхой шийдлүүдийн байдалтай холбон авч үзвэл дараах дүр зураг харагдаж байна (Зураг 8-ыг үз). Судалгаанд оролцогсдын 58,0 % нь “Хүн бүхэнд хүн ёсны эрхэмлэх болон цээрлэх ёсыг багаас нь

төлөвшүүлэх”, 44,4 % нь “Хүнээс их хүч хөдөлмөр, мэдлэг ухаан зарж байж олж авдаг нэр хүндийг өргөж явах”, 44,5 % нь “”Ёс суртахууны үндсэн зарчмуудыг аливаа үйл ажиллагаанд эрхэмлэл болгох”, 38,3 % нь “Өөрийн зан байдлыг шүүн тунгаах, өөртөө хандах ёс суртахууны үнэлэлтийг дээшлүүлэх” зэрэг саналуудыг өгсөн байна. Хувь хүний багын хүмүүжил, ёс суртахууны эрхэм байдлаа хадгалж чадах зориг, ухамсар авилгалыг болон ер нь аливаа гэмт үйлдлийг газар авахуулахгүй байх ёс суртахууны гол хүчин зүйл болдог байна. Сонгож авсан үзүүлэлтүүдийн ихэнх нь хоорондоо ойролцоо үр дүнг харуулсан байгаа нь сонирхолтой.

Мөн харьцуулан харах үүднээс авилгалыг багасгах, хориглоход нөлөөлөх эдийн засгийн хүчин зүйлсийг Зураг 8.-д хамтад нь харуулсан. Эдийн засгийн хүчин зүйлсийн талаар судалгаанд оролцогсдын 62,1% нь “Иргэдийн орлогыг нэмэгдүүлж, ядуурлыг бууруулах”, 33,1% нь “Төсвийн зөв зохистой зарцуулалтыг бий болгох, хяналтыг сайжруулах”, 27,4% нь “Эдийн засгийн шудрага өрсөлдөөнийг зах зээлд бий болгох”, 23,7% нь “Татварын зөв, зохистой бодлого боловсруулах”, 15,8% нь “Хөрөнгө оруулалтын таатай орчинг бүрдүүлэх” гэсэн санал дүгнэлтүүдийг тус тус хийжээ.

Ерөнхийдөө эдийн засгийг либеральчлах нь авилгалын эсрэг гол хүчин зүйл гэдэг нь дээрхээс харагдана. Үүнийг чанарын судалгааны дүнгээр улам баталгаажуулсан. Авилгалын асуудлыг олон талаас нь авч үзэхэд олон нийтийн санаа бодлын маш олон сонирхолтой дүр зураг гарч ирэх болмжтойг тоон судалгааны дээрх үзүүлэлтүүд харуулж байна.

Дүгнэлт ба зөвлөмжүүд

Энэхүү төслийн хүрээнд хийгдсэн хэд хэдэн судалгааны дүнгээс харахад Монголын нийгэмд газар авч, олон нийтийн санааг нилээд зовоож байгаа асуудал бол авилгалын асуудал гэдэг нь улам тодорхой болж байна. Ардчилал, чөлөөт зах зээлийн харилцаанд шилжсэнтэй холбоотойгоор албан тушаалын байдал, төрийн өндөр алба хашиж байгаагаа ашиглан хувьдаа материаллаг болон бусад ашиг хонжоо олох зорилгоор бусдаас шан харамж авах явдал нилээд их гарах болжээ. Зах зээлд шилжих шилжилтийн үеийн хүндрэл бэрхшээл, хууль хяналт шалгалтын систем дутагдалтай байсан нь авилгалын бодит байдлыг улам бүр ноцтой хэмжээнд хүртэл хурцдуулсан ба энэ нь жирийн ард иргэдийн хувьд үнэн шударгаар аж амьдралаа сайжруулах боломжийг улам бүр хааж, төрийн ард түмний төлөө үйлчлэх эрхэм үүргийг ганхуулахад хүрсэн юм.

Авилгалын байдлыг аль нэг нам, улс төрийн хүчнүүд дагнаж хөгжүүлээд байгаа бус, харин нийгэм, эдийн засгийн нилээд гүн гүнзгий учир шалтгаантай байгаа юм. Иймд энэ асуудлыг шийдэхэд зөвхөн жирийн ард иргэд хүсэх нь хангалттай бус, төр засгийн оролцоо, улс төрийн өндөр албан тушаалтнуудын сэтгэл, санаачлага, хариуцлага байж гэмээ нь шийдэгдэх асуудал болжээ.

Авилгалын асуудлыг цаг хугацааны хувьд авч үзвэл чөлөөт зах зээл хөгжиж, өмчийн олон хэлбэр бий болсон тэр үетэй л давхцаж байгааг энэ талаар гарсан олон судалгааны материалууд нотлож байна. Төслийн хүрээнд судалгааны багынхан авилгалын асуудлаар манай орнд хэвлэгдэж гарсан 130 гаруй ном зохиол, судалгааны материалуудыг олж танилцах явцад эдгээр ажлууд нь 1990-ээд оны дунд үеэс л гарч эхэлсэн байх ба жил өнгөрөх тусам энэ талын материал улам их хэвлэгдэх болж янз бүрийн санхүүжилтээр судалгааны ажлууд ч их хийгдэх болжээ. Хэрэв энэ талын материалууд улам олширч, анхааруулга сануулга нь их болж байгааг өнгөн талаас нь авч үзээд дүгнэвэл энэхүү асуудал жилээс жилд харин улам хүчээ авч эрчимжиж байна

гэж хэлж болох юм. Бид авилгалын байдал, түүнийг дэмжигч болон хориглогч хүчин зүйлсийг авч үзэхдээ тоон болон чанарын судалгаандаа түшиглэн үнэлэлт тодорхой дүгнэлтүүдийг хийсэн болно.

Төслийн багийнхан 500 гаруй хүнийг хамарсан тоон судалгаа, 4 фокус группэд хуваагдсан 32 хүн дээр чанарын судалгаа хийсэн. Бидний хийсэн энэ хоёр судалгаанд ч, бидний судалгаанаас өмнө, 1999 оноос эхлэн МННХ, МҮХАҮТ, Транспэренси Интернэйшнл байгууллага, АНУ-ын Олон Улсын Хөгжлийн Агентлаг зэрэг байгууллагуудын санхүүжилтээр хийгдсэн томоохон судалгаануудад ч оролцогсодын 94%-96.6% нь монголд авилгал газар авсан гэж үзсэн¹ нь өнөөгийн нийгэмд авилга хээл хахуулийн асуудал асар их болж нийгмийн гамшиг гэж хэлж болохуйц хэмжээнд хүрснийг харуулж байна. Авилга хүмүүсийн амьдралын нэг хэсэг нь болж хувирсныг дээрхи асар өндөр хувь хэмжээ нотлон харуулж байна. Тэгэхээр өнөөдөр бидэнд авилгын асуудал хэр зэрэг түвшинд байна вэ гэж тогтоох биш харин яаж газар сайгүй оршчихсон энэ үзэгдлийг арилгах вэ гэдэг л бодох асуудал болжээ.

2006 онд батлагдсан Авилгалын эсрэг хуульд хөрөнгө орлогын мэдүүлгийг бүртгэх эрх бүхий албан тушаалтан хөрөнгө орлогын мэдүүлгээ хугацаа хожимдуулж гаргасан, эсвэл бүртгүүлээгүй буюу санаатай худал мэдүүлсэн бол энэ нь түүнийг албан тушаалаас нь огцруулах, түдгэлзүүлэх, халах үндэслэл болно гэсэн нь өмнөх хуулийн заалтаас илүү оновчтой шийдэл болсон гэж үзүүштэй байна. Мөн дээрхи хуульд хээл хахуулийн болон авилгалын шинжтэй бусад гэмт хэрэг үйлдсэн этгээдэд Эрүүгийн хуулийн зохих зүйлд заасан хариуцлага хүлээлгэнэ гэжээ. Ийм арга хэрэгслэл нь хир зэрэг үр дүнтэй байж чадах вэ. Олон нийт хуучин захиргаадант, дарангуйлагч нийгмээ санагалзаад байгаа юм биш биз. Мэдээж хуулийн заалтыг цаг үетэйгээ тохируулж өөрчлөх нь гарцаагүй боловч хүний эрхийг дээдлэдэг нийгмийн байгуулал маань олон түмний хүсээд байгаа шиг тийм хатуу заалт бүхий хуулийг гаргах бололцоо олгохгүй л болов уу. Хийсэн хэрэгтээ ял шийтгэл нь тохирсон байх гэдэг нь ардчилсан төрийн нэг зарчим шүү дээ.

Тэгэхээр бид яах хэрэгтэй вэ?

Үүнд хууль, хяналтын байгууллага үүргээ шударгаар биелүүлдэг байлгах талаар хамгийн их анхаарах ёстой байна. Авилгалаас сэргийлүүлж байх ёстой, хуулиа ягштал мөрдөж байх ёстой энэ байгууллагын үйл ажиллагаанд олон түмэн маш сэтгэл дундуур байдаг нь илт байна.

Авилгалыг илрүүлэх ёстой байгууллага нь өөрөө авилгад идэгдсэн гэж 26.4%, албан тушаалтнуудад хууль үйлчилдэггүй тогтолцоо хэвшмэл болсон гэж 25.6% нь үзэж байгаа нь нийт оролцогчдын 52.0% болж байгаа юм. Бидний судалгаан дээр та өөрөө авилгал өгөх тохиолдол гарч байсан байгууллагыг нэрлэнэ үү гэсэн асуултанд нийт оролцогчдын 28.4% нь хууль сахиулах байгууллагад гэж хариулсан байна. Гэвч энэ хариултанд заавал тооцож үзэх зүйл бол жирийн иргэн бүр хууль хяналтын байгууллагатай орооцолдоод байдаггүй, өөрөөр хэлбэл гэмт хэрэг ч гэх юм уу шүүх цагдаагаар явах шаардлага гараад байдаггүй явдал юм. Тэгэхээр 28.4% гэж байгаа нь энэ байгууллагад авилга бага байгааг харуулах бус харин ч энэ байгууллагаар ажил хөөцөлдөх хэрэгцээ гарсан хүмүүсийн тоотой харьцуулбал маш өндөр байж болох юм. Тэгэхээр энэ байгууллагыг өөрийг нь яаж цэвэрлэх вэ гэдэг нь өөрөө шийдэх ёстой асуудал санагдана. Хэрэв энэ

¹ Г.О.О. Аавчлалын өргөсөн: нэвчлэлдээ авилгал, 2002, Г.О.О. Бизнесийн хүрэн дэх авилгал: нэвчлэлдээ, 2000, Г.А.О. Аавчлалын өргөсөн үүсвэр дээр авилгалын асуудал, үүсвэр дээр авилгалын өргөсөн: бодлогын өргөсөн, 2005, Г.А.О. Аавчлалын үндсэн үндсэн: иргэн оролцоо үүсвэр дээр авилгалын өргөсөн, 2006, Г.О.О. Иргэн өргөсөн: авилгалын өргөсөн үүсвэр: үүсвэр дээр авилгал, 2005.

салбарт байдал сайжирвал нийгэмд авилгал алга болох хамгийн чухал нөхцөл бүрэлдэх юм.

Төрийн албан хаагчийн ёс зүйн дүрэм батлаж мөрдөхийг маш их болон их ач холбогдолтой гэж судалгаанд оролцогчдын 84.0% нь үзэж байна. Мэдээж хэрэг төрийн албан хаагчдын хүний гар харсан сэтгэлгээг өөрчлөх ёстой. Гэхдээ энэ нь ямар нэгэн дүрэм журам гаргасанаар шийдэгдэх үү?

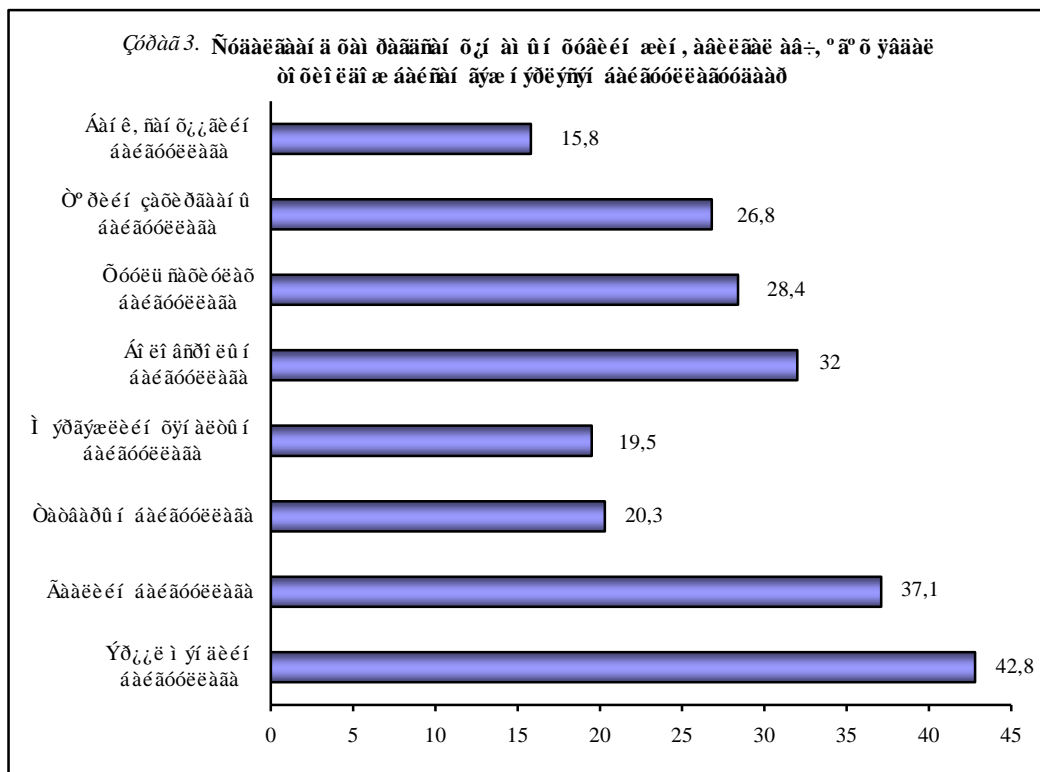
Олон нийтийн дунд авилгалыг хориглох талаар сургалт сурталчилгаа сайн хийх нь тодорхой үр дүнд хүрч чадах уу? Судалгаанд хамрагдагсад тодорхой хэмжээгээр ач холбогдол өгч байна. Гэхдээ хатуу чанга хууль батлаж мөрдүүлэх, авилга авч өгсөн нь нэгэнт тогтоогдсон хүмүүст хүлээлгэх шийтгэлийг чангатгах зэрэг асуултанд хариулсан байдалтай харьцуулбал арай бага санал өгч байна. Харин сонирхолтой нь тэд ийм сургалт сурталчилгаа явуулах аргыг авилгалын эсрэг тусгай байгууллага байгуулж ажиллуулахаас ч илүү үр дүнд хүрэх байх гэсэн төсөөлөлтэй байна. Мэдээж, иргэдэд авилгал өгч авалцсанаар нийгэмд, нийгмийн хөгжилд ямар их хохирол учруулж болох, өөрөө болон өрөөл бусдыг ямар хүнд байдалд оруулж болохыг ойлгуулж таниулж байх нь тодорхой үр дүнд хүргэнэ гэж судалгааны багийнхан ч гэсэн үзэж байна.

Хүснэгт ба Зураг

<i>Хүснэгт 1. Судалгааны түүврийн хэмжээ</i>		
Аймгууд	Сум, дүүрэг	Хамрагдсан хүний тоо
Орхон	Баян-Өндөр	36
	Завхан	Улиастай
Хөвсгөл	Дөрвөлжин	16
	Мөрөн	29
	Их-Уул	1
Архангай	Хатгал	1
	Жаргалант	36
	Эрдэнэбулган	2
	Цэнхэр	1
Ховд	Хашаат	2
	Жаргалант	43
Говь-Алтай	Жаргалант	14
	Есөнбулаг	21
Дорнод	Хэрлэн	33
Өвөрхангай	Тарагт	24
	Арвайхээр	6
Улаанбаатар	Баянзүрх	14
	Баянгол	78
	Сонгинохайрхан	35
	Чингэлтэй	8

Хан-Уул	9
Сүхбаатар	63
Налайх	1
Багануур	1

Бүгд 493

Хүснэгт 2. Судалгаанд хамрагдсан хүн амын хувийн жин, шинж байдлын сонгосон үзүүлэлтүүд, хүйсээр

Сонгосон үзүүлэлтүүд	Эрэгтэй	Эмэгтэй	Нийт	Тоо
Насны бүлэг				
20-30	30.7	30.9	30.8	152
31-40	26.6	29.3	28.0	138
41-50	28.7	29.3	29.0	143
51-60	10.7	8.0	9.3	46
61 ба түүнээс дээш	3.3	2.4	2.8	14
Боловсролын түвшин				
Бүрэн дунд	24.2	24.5	24.3	120
Тусгай дунд	18.9	15.3	17.0	84
Дээд	57.0	60.2	58.6	289
Мэргэжил				
Удирдах албан тушаалтан/менежерүүд	5.3	0.8	3.0	15
Мэргэжилтэн/багш	50.4	59.4	55.0	271
Инженер, техникийн ажилтан	11.5	10.0	10.8	53
Үйлдвэрлэл/худалдааны ажилтан	4.1	5.6	4.9	24

Машин тоног төхөөрөмжийн ажилтан/засварчин/жолооч	8.6	0.8	4.7	23
Бусад	4.1	7.2	5.7	28
Мэргэжилгүй	16.0	16.1	16.0	79
Ажил эрхэлж буй салбар				
Төрийн байгууллага	44.3	49.4	46.9	231
Хувийн хэвшил	19.3	20.1	19.7	97
Төрийн бус байгууллага	5.7	5.6	5.7	28
Хувиараа хөдөлмөр эрхэлдэг	19.3	13.7	16.4	81
Ажилгүй	11.5	11.2	11.4	56
Ам бүлийн тоо				
1	6.1	2.0	4.1	20
2-4	50.0	56.2	53.1	262
5 ба түүнээс дээш	43.9	41.8	42.8	211
Өрхийн сарын дундаж орлого				
50000 төгрөг хүртэл	13.9	14.1	14.0	69
50001-100000	31.1	33.3	32.3	159
100001-250000	37.7	40.2	38.9	192
250001-500000	14.8	9.2	12.0	59
500001 төгрөгнөөс дээш	2.5	3.2	2.8	14
Нийт	100.0	100.0	100.0	493

Хүснэгт 3. Судалгаанд хамрагдсан хүн амын хувийн жин, иргэдийн эрх, үүргээ ухамсарладаггүй байдал, хуулийн талаарх мэдээлэл хомс байдал нь авилгалыг өөгшүүлэгч нэг хүчин зүйл болж байгаа гэдэгтэй санал нийлж байгаа эсэхээр

Үзүүлэлтүүд	Нийлнэ	Нийлэхгүй	Хэлж мэдэхгүй байна	Нийт	Тоо
Хүйс					
Эрэгтэй	77.5	14.3	8.2	100.0	244
Эмэгтэй	81.5	10.4	8.0	100.0	249
Боловсролын түвшин					
Бүрэн дунд	79.2	9.2	11.7	100.0	120
Тусгай дунд	82.1	10.7	7.1	100.0	84
Дээд	78.9	14.2	6.9	100.0	289
Ажил эрхэлт					
Төрийн байгууллага	77.5	14.7	7.8	100.0	231
Хувийн хэвшил	83.5	10.3	6.2	100.0	97
Төрийн бус байгууллага	78.6	14.3	7.1	100.0	28
Хувиараа хөдөлмөр эрхэлдэг	80.2	11.1	8.6	100.0	81
Ажилгүй	80.4	7.1	12.5	100.0	56
Өрхийн сарын дундаж орлого					
50000 төгрөг хүртэл	78.3	7.2	14.5	100.0	69

50001-100000	81.8	11.9	6.3	100.0	159
100001-250000	78.1	14.6	7.3	100.0	192
250001-500000	79.7	15.3	5.1	100.0	59
500001 төгрөгнөөс дээш	78.6	-	21.4	100.0	14
Бүгд	79.5	12.4		100.0	493

Хүснэгт 4. Судалгаанд хамрагдсан хүн амын хувийн жин, авилгалыг өөгшүүлэгч хүчин зүйлүүдийн нэг нь төрийн иргэдэд үйлчилэх үйлчилгээний олон шатлалт механизм түүнээс урган гарах хүнд сурталт тогтолцоо гэдэгтэй санал нийлж байгаа эсэхээр

Үзүүлэлтүүд	Нийлнэ	Нийлэхгүй	Хэлж мэдэхгүй байна	Нийт	Тоо
Хүйс					
Эрэгтэй	87.7	7.0	5.3	100.0	244
Эмэгтэй	87.6	5.2	7.2	100.0	249
Боловсролын түвшин					
Бүрэн дунд	83.3	8.3	8.3	100.0	120
Тусгай дунд	88.1	7.1	4.8	100.0	84
Дээд	89.3	4.8	5.9	100.0	289
Ажил эрхэлт					
Төрийн байгууллага	83.5	8.7	7.8	100.0	231
Хувийн хэвшил	92.8	5.2	2.1	100.0	97
Төрийн бус байгууллага	96.4	3.6	-	100.0	28
Хувиараа хөдөлмөр эрхэлдэг	91.4	3.7	4.9	100.0	81
Ажилгүй	85.7	1.8	12.5	100.0	56
Өрхийн сарын дундаж орлого					
50000 төгрөг хүртэл	82.6	8.7	8.7	100.0	69
50001-100000	86.2	5.0	8.8	100.0	159
100001-250000	91.1	5.7	3.1	100.0	192
250001-500000	84.7	8.5	6.8	100.0	59
500001 төгрөгнөөс дээш	92.9	-	7.1	100.0	14
Бүгд	87.6	6.1	6.3	100.0	493

Хүснэгт 5. Судалгаанд хамрагдсан хүн амын хувийн жин, авилгалын хэрэг илрүүлэлт хангалтгүй байгаад нөлөөлж буй шалгаан, сонгосон үзүүлэлтүүдээр

Үзүүлэлтүүд	Албан тушаалтнуудад хууль үйлчилдэггүй тогтолцоо хэвшмэл болсноос	Авилгалыг илрүүлэх төрийн байгууллагууд авилгалд идэгдсэн	Авилгалын талаарх хууль, эрхзүйн систем бэхжээгүй	Хүмүүсийн ёс суртахуун доройтож, нийгмээрээ авилгал өгөх, авах сэтгэлгээнд автсан	Бусад
Хүйс					
Эрэгтэй	26.6	26.6	21.7	23.4	1.6
Эмэгтэй	26.1	24.5	18.5	30.5	0.4
Боловсролын түвшин					
Бүрэн дунд	31.7	17.5	15.0	34.2	1.7
Тусгай дунд	25.0	27.4	20.2	26.2	1.2
Дээд	24.6	28.4	22.1	24.2	0.7
Ажил эрхэлт					

Төрийн байгууллага	21.6	24.2	23.8	29.9	0.4
Хувийн хэвшил	24.7	33.0	13.4	27.8	1.0
Төрийн бус байгууллага	25.0	32.1	21.4	21.4	-
Хувиараа хөдөлмөр эрхэлдэг	39.5	21.0	21.0	16.0	2.5
Ажилгүй	30.4	21.4	14.3	32.1	1.8
Өрхийн сарын дундаж орлого					
50000 төгрөг хүртэл	33.3	27.5	8.7	27.5	2.9
50001-100000	25.8	28.3	15.1	29.6	1.3
100001-250000	22.9	23.4	27.1	26.0	0.5
250001-500000	30.5	20.3	23.7	25.4	-
500001 төгрөгнөөс дээш	28.6	35.7	21.4	14.3	-
Бүгд	26.4	25.6	20.1	27.0	1.0

Хүснэгт 6. Судалгаанд хамрагдсан хүн амын хувийн жин, авилгал авдаг төдийгүй өгдөг этгээдэд хүлээлгэх шийтгэл бий болгох гэсэн хүчин зүйлийг үнэлсэн байдлаар

Хүчин зүйлсийн ач холбогдолыг үнэлсэн байдал

Үзүүлэлтүүд	Маш их ач холбогдолтой	Ач холбогдолтой	Дунд зэргийн ач холбогдолтой	Ач холбогдолгүй	Хэлж мэдэхгүй байна
Хүйс					
Эрэгтэй	43.9	28.7	9.0	9.4	9.0
Эмэгтэй	48.6	30.5	6.4	8.0	6.4
Боловсролын түвшин					
Бүрэн дунд	43.3	32.5	7.5	10.0	6.7
Тусгай дунд	44.0	28.6	7.1	9.5	10.7
Дээд	48.1	28.7	8.0	8.0	7.3
Ажил эрхэлт					
Төрийн байгууллага	48.9	29.4	7.4	9.1	5.2
Хувийн хэвшил	45.4	28.9	5.2	11.3	9.3

Марк Грамбергер, Иргэн түншлэгч болох нь: Бодлого боловсруулах явцад мэдээлэх, зөвлөлдөх, олон нийтийг оролцуулах, 2003.

Монголын нээлттэй нийгэм хүрээлэн, 2004 оны УИХ-ын сонгуулийн кампанит ажлын санхүүжилтийн мониторинг: тайлан, 2004.

Мораль в политике: хрестоматия, Изд.МГУ., ред. Б.Г.Капустин, М., 2004.

МҮХАҮТ, Авилгалын индекс: судалгааны тайлан, 2002.

МҮХАҮТ, Авилгалын эсрэг тэмцэлд хэвлэл мэдээллийн байгууллагуудын оролцоог эрчимжүүлэх нь: товхимол, 2002

МҮХАҮТ, Бизнесийн хүрээн дэх авилгал: судалгаа, 2000.

Нарангэрэл С., Амьд эрх зүй, УБ., 2002.

НҮБХХ, Авилгалтай тэмцэх үйл ажиллагааны бүтэц, зохион байгуулалт: харьцуулсан судалгаа, 2005.

НҮБХХ, Авилгалын эсрэг хамтдаа: орон нутагт хэрэгжүүлсэн үйл ажиллагааны тайлан, 2006.

Нээлттэй нийгэм форум, Монгол дахь авилгалын асуудалд холбогдох ном зүй, 2005.

ОУХА, Монгол улс дахь авилгалын байдалд хийсэн үнэлгээ: эцсийн тайлан, 2005.

Памела Слуц, Монголд авилга байгаад зогсохгүй улам томорч байна, Өдрийн сонин, Илгээлт, 2005.05.13, 115, 3-р нүүр.

Самбалхүндэв Ц., Оюунтуяа Ж., “Хүний аюулгүй байдлыг хангах сайн засаглал” хөтөлбөрийн бодлогын баримт бичиг, 2001

Democratic Club, DK-Dialog, Vol. X, No.1 (English version), Prague, April 2003.

National Statistical Office of Mongolia (2004): Mongolian Statistical Yearbook 2003, 2006.

UNDP, Human Development Report, 2002, 2003